O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASALISHI VA MORFOLOGIK USULNING MAHSULDORLIGI

Ergasheva Rejabxon Abduxalim qizi
Andijon davlat chet tillari instituti, Xorijiy filologiya va tillarni o‘qitish: arab tili yo‘nalishi talabasi.
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24201495

ANNOTATSIYA
Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z yasalishi jarayoni va uning asosiy usullari, xususan, morfologik usulning o‘ziga xos xususiyatlari hamda mahsuldorligi yoritiladi. Shuningdek, so‘z yasovchi qo‘shimchalarning yangi so‘zlar hosil qilishdagi o‘rni, ularning qo‘llanish imkoniyatlari va til lug‘at boyligini oshirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Morfologik usulga oid misollar asosida ushbu jarayonning o‘zbek tili taraqqiyotidagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z yasalishi, morfologik usul, affiksatsiya, so‘z yasovchi qo‘shimchalar, mahsuldorlik, o‘zbek tili, lug‘at boyligi.

АННОТАЦИЯ
В данной статье рассматривается процесс словообразования в узбекском языке и его основные способы, в частности особенности и продуктивность морфологического способа. Также анализируется роль словообразовательных аффиксов в образовании новых слов, возможности их употребления и значение для обогащения словарного состава языка. На основе примеров раскрывается роль морфологического способа в развитии узбекского языка.

Ключевые слова: словообразование, морфологический способ, аффиксация, словообразовательные аффиксы, продуктивность, узбекский язык, словарный состав.

ABSTRACT
This article examines the process of word formation in the Uzbek language and its main methods, particularly the specific features and productivity of the morphological method. It also analyzes the role of word-forming suffixes in creating new words, their usage possibilities, and their importance in enriching the vocabulary of the language. Examples of the morphological method are used to demonstrate its role in the development of the Uzbek language.

Keywords: word formation, morphological method, affixation, word-forming suffixes, productivity, Uzbek language, vocabulary.

KIRISH

Tilning lug‘at tarkibi doimo o‘zgarishda va rivojlanishda bo‘ladi. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda paydo bo‘layotgan yangi tushunchalarni nomlash ehtiyoji natijasida tilda yangi so‘zlar vujudga keladi. Yangi so‘zlar, asosan, ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi: birinchisi, tilning ichki imkoniyatlari asosida so‘z yasash; ikkinchisi, boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish. So‘z o‘zlashtirish yangi tushunchalarni ifodalashning muhim vositalaridan biri bo‘lsa-da, so‘z yasash ham tilning ichki

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim jarayondir. Har bir til o'zining mavjud lug'aviy birliklari va so'z yasovchi vositalari yordamida yangi so'zlar hosil qilish imkoniyatiga ega. O'zbek tilida yangi so'zlar hosil qilishda so'zga qo'shimcha qo'shish va ikki yoki undan ortiq so'zni birlashtirish usullari alohida ahamiyatga ega.Masalan, «futbol» so'zi ingliz tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan. Ushbu so'zga o'zbek tilidagi shaxs yoki kasb egasini bildiruvchi «-chi» qo'shimchasi qo'shilishi orqali «futbolchi» so'zi hosil qilingan. «Futbolchi» so'zi futbol bilan shug'ullanuvchi shaxs ma'nosini anglatadi. Bu misol o'zlashma so'zlar asosida ham o'zbek tilining ichki imkoniyatlari orqali yangi so'zlar hosil qilish mumkinligini ko'rsatadi.

O'ZBEK TILIDA SO'Z YASALISH USULLARI

Hozirgi o'zbek tilida so'z yasalishining bir necha usullari mavjud. Ular orasida morfologik, sintaktik va semantik usullar alohida o'rin egallaydi.

1. Morfologik usul (affiksatsiya)

Morfologik usul o'zbek tilida yangi so'z hosil qilishning keng tarqalgan va mahsuldor usullaridan biridir. Bu usulda so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi ma'noli so'zlar hosil qilinadi. Bunda asosga muayyan qo'shimcha qo'shilib, yangi lug'aviy ma'noga ega birlik yuzaga keladi. Masalan:ish + chi = ishchi; gul + zor = gulzor; do'st + lik = do'stlik; suv + li = suvli; bilim + don = bilimdon; paxta + kor = paxtakor. Keltirilgan misollarda -chi, -zor, -lik, -li, -don, -kor qo'shimchalari yangi so'z hosil qilish vazifasini bajargan. Bu esa morfologik usulning so'z boyligini oshirishdagi imkoniyatlarini ko'rsatadi.

2. Sintaktik usul (kompozitsiya)

Sintaktik usul ikki yoki undan ortiq so'zning birikishi natijasida yangi lug'aviy ma'noga ega qo'shma so'zlarning hosil bo'lishidir. Bunda mustaqil ma'noli so'zlar birlashib, yaxlit bir tushunchani ifodalaydi.

Masalan: qo'lqop; belbog'; oshqozon; temiryo'l; kungaboqar; atirgul.

Ushbu misollarda ikki mustaqil so'zning birikishi natijasida yangi lug'aviy ma'noga ega birliklar shakllangan.

3. Semantik usul

Semantik usul mavjud so'zlarning shaklini o'zgartirmagan holda, ularga yangi ma'no yuklanishi orqali yangi lug'aviy ma'nolarning yuzaga kelishidir. Bunda so'zning avvalgi ma'nosi bilan bir qatorda, yangi ma'nosi ham shakllanadi.

Masalan:

Sichqon – hayvon nomi, shuningdek, kompyuter qurilmasining nomi.
Qanot – qushning tana a'zosi, shuningdek, binoning yon qismini ifodalashda ham qo'llanadi.
Ko'z – insonning ko'rish a'zosi, shuningdek, buloqning chiqish qismini ifodalash uchun ham ishlatiladi.
Bu misollarda so'zlar o'z shaklini saqlagan holda, boshqa tushunchalarni ham ifodalash uchun qo'llanmoqda.

AFFIKSATSIYA USULI VA UNING MAHSULDORLIGI

Hozirgi o'zbek tilida so'z yasalishining keng qo'llaniladigan va yetakchi turlaridan biri affiksatsiya usulidir. Asosga qo'shilib, shu asosning ma'nosi bilan bog'liq, ammo yangi lug'aviy ma'noga ega so'z hosil qilishda ishtirok etadigan affiks so'z yasovchi qo'shimcha deyiladi. O'zbek tilida affiksatsiya asosan suffiksatsiya xususiyatiga ega. Ya'ni so'z yasovchi qo'shimchalar yasovchi asosning oxiriga qo'shiladi.

Masalan: terim + chi = terimchi; olma + zor = olmazor; til + shunos = tilshunos; oq + la = oqla; ish+ la = ishla; bilim + li = bilimli; intizom + li = intizomli. Shuningdek, o'zbek tilida ayrim so'zlarning

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yasalishida boshqa tillardan, asosan, fors-tojik tilidan o'zlashgan old qo'shimchalar ham ishtirok etadi. Masalan: ba + quvvat = baquvvat; bar + vaqt = barvaqt; ser + hosil = serhosil.

Morfologik usulning mahsuldorligi so'z yasovchi qo'shimchalarning turli asoslarga qo'shilib, yangi lug'aviy birliklar hosil qila olishida namoyon bo'ladi. Masalan, «-chi» qo'shimchasi turli so'zlarga qo'shilib, kasb, faoliyat yoki mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxs nomlarini hosil qiladi: ishchi, sportchi, futbolchi, dasturchi. «-lik» qo'shimchasi esa mavhum tushuncha, holat va xususiyatni bildiruvchi so'zlarni hosil qiladi: do'stlik, yoshlik, insoniylik, tinchlik. «-li» va «-siz» qo'shimchalari ham o'zbek tilida faol qo'llanib, belgining mavjudligi yoki mavjud emasligini ifodalovchi so'zlarni hosil qiladi: suvli, mazali, kuchli, suvsiz, kuchsiz, tuzsiz. Bundan tashqari, o'zlashma so'zlarga ham o'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi mumkin. Masalan, futbol + chi = futbolchi, kompyuter + chi = kompyuterchi. Bu holat o'zbek tilining yangi tushunchalarni ifodalashdagi ichki imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

SO'Z YASALISH TARKIBI

So'zning yasalish tarkibi uning morfemik va morfologik tarkibidan farq qiladi. So'zning morfemik tarkibi tahlil qilinganda, uning tarkibidagi barcha ma'noli qismlar, ya'ni o'zak va qo'shimchalar aniqlanadi. Masalan: terimchilar so'zi ter-im-chi-lar shaklida morfemalarga ajratiladi. So'zning morfologik tarkibi tahlil qilinganda esa uning grammatik shaklini hosil qiluvchi qismlar aniqlanadi.Masalan, «paxtakorlarning» so'zida «paxtakor» asosiga «-lar» ko'plik qo'shimchasi va «-ning» qaratqich kelishigi qo'shimchasi qo'shilgan. So'z yasalish tarkibida esa so'z yasovchi asos va so'z yasovchi qo'shimcha ajratiladi. Masalan, «bilimdonlik» so'zida: bilim + don = bilimdon; bilimdon+ lik = bilimdonlik. Demak, ushbu so'z ikki bosqichda yasalgan. Avval «bilimdon», keyin esa «bilimdonlik» so'zi hosil qilingan. Yasama so'zning asosi qo'shma so'z yoki so'z birikmasiga teng bo'lishi ham mumkin. Masalan: belbog' + li = belbog'li; besh qavat + li = besh qavatli; ikki xona + li = ikki xonali. Ushbu misollar so'z yasalishida yasovchi asosning turlicha bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida so'z yasalishi tilning lug'at boyligini oshirish, yangi tushunchalarni ifodalash va til taraqqiyotini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. So'z yasalishining morfologik, sintaktik va semantik usullari tilimizda yangi lug'aviy birliklarning shakllanishiga xizmat qiladi.Tahlillar shuni ko'rsatadiki, morfologik usul o'zbek tilida mahsuldor so'z yasash usullaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, -chi, -lik, -li, -siz, -kor, -dosh kabi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida turli ma'nodagi yangi so'zlar hosil qilinadi. Bu qo'shimchalar nafaqat tub so'zlarga, balki tilimizga boshqa tillardan o'zlashgan ayrim so'zlarga ham qo'shilib, yangi lug'aviy birliklarni yuzaga keltiradi. Shunday qilib, morfologik usulning mahsuldorligi o'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanish, lug'at tarkibini boyitish va zamonaviy ehtiyojlarga mos yangi so'zlarni shakllantirishda namoyon bo'ladi. Ushbu usulni chuqur o'rganish o'zbek tilining so'z yasalish tizimini anglash va uning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
2. Nurmonov A., Sobirov A., Qosimova N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2013.
3. Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent, 2009.
4. G'ulomov A., Rahmatullayev Sh., Sodiqova M. O'zbek tili grammatikasi. I jild. Morfologiya. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.